

УДК 347.6

<https://doi.org/10.34142/23121661.2025.41.20>

orcid.org/0000-0003-1034-8273

© Токаренко Х.О., 2025

Х.О. Токаренко

**ОБОВ'ЯЗОК БАТЬКІВ ЩОДО УТРИМАННЯ
ДИТИНИ ТА ПОРЯДОК ЙОГО
ВИКОНАННЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ**

K. Tokarenko

**THE OBLIGATION OF PARENTS TO
MAINTAIN A CHILD AND THE PROCEDURE
FOR ITS FULFILLMENT: PROBLEMS
OF THEORY AND PRACTICE**

Анотація. Обов'язок батьків утримувати дитину є одним із ключових аспектів сімейного права. Даний обов'язок закріплено не лише в Конституції України, Сімейному кодексі України та Конвенції про права дитини, а й у національних законодавствах різних країн. Утримання дитини передбачає забезпечення її належними матеріальними та нематеріальними благами для гармонійного розвитку.

В свою чергу турбота про дітей є одним із головних пріоритетів держави відповідно до Конституції України та інших нормативно-правових актів. Відповідно до ст. 51 Конституції України, сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою.

У статті розглянуто правові аспекти обов'язку батьків щодо утримання дитини, а також проблеми, які виникають на практиці у процесі його виконання. Зокрема, проаналізовано випадки ухилення батьків від сплати аліментів, підстави звільнення від сплати заборгованості по аліментам, а також ефективність механізмів захисту інтересів дитини.

Досліджено питання захисту прав дітей в умовах розлучення батьків, взаємодію державних органів з метою забезпечення найкращих інтересів дитини та вплив соціально-економічних факторів на виконання обов'язку батьків щодо належного утримання дитини.

У статті проведено аналіз практики Верховного Суду, яка ілюструє актуальні проблеми захисту права дитини на утримання, та можливі шляхи їх вирішення. На основі аналізу наукових праць та судової практики запропоновано рекомендації щодо подальшого вдосконалення законодавства у сфері сімейного права з метою належного захисту права дитини на утримання.

Ключові слова: аліменти, утримання дитини, сімейні відносини, обов'язок батьків, захист прав дітей, звільнення від заборгованості по аліментам, матеріальне забезпечення, член сім'ї, правове регулювання, сім'я.

Annotation. The purpose of this article is a comprehensive analysis of the obligations of parents to support a child, identifying the reasons that lead to the formation of alimony debts, and finding ways to overcome problems associated with the evasion of alimony payers from fulfilling their obligations. The obligation of parents to support a child is one of the key aspects of family law. This obligation is enshrined not only in the Constitution of Ukraine, the Family Code of Ukraine, and the Convention on the Rights of the Child, but also in the national legislations of various countries.

Child support entails providing adequate material and non-material benefits for the child's harmonious development. In turn, caring for children is one of the state's main priorities according to the Constitution of Ukraine and other normative legal acts. According to Article 51 of the Constitution of Ukraine, family, childhood, motherhood, and fatherhood are protected by the state [1].

The article examines the legal aspects of the parents' obligation to support a child, as well as the problems that arise in practice in the process of fulfilling this obligation. In particular, cases of parents evading the payment of alimony, grounds for exemption from the payment of alimony arrears, and the effectiveness of mechanisms for protecting the interests of the child are analyzed.

The issues of protecting children's rights in the context of parents' divorce, the interaction of state bodies to ensure the best interests of the child, and the impact of socio-economic factors on the fulfillment of parents' obligation to properly support the child are explored.

The article analyzes the practice of the Supreme Court, which illustrates the current problems faced by individuals in child support and possible ways to solve them. Based on the analysis of scientific works and judicial practice, recommendations for further improvement of legislation in the field of family law to properly protect the interests of the child are proposed.

Keywords: alimony, child maintenance, family relations, parental obligation, child rights protection, alimony debt relief, material provision, child needs fulfillment, family.

Постановка проблеми. Проблеми виконання аліментних зобов'язань негативно впливають не лише на здатність дитини повноцінно і гармонійно розвиватися, отримувати освіту, але й на мінімальне забезпечення її потреб для повноцінного життя. Тому надзвичайно важливо, щоб механізми держави, які регулюють виконання аліментних зобов'язань, ефективно працювали та захищали права однієї з найуразливіших категорій – дітей.

Аналіз судової практики свідчить про наявність певних труднощів з виконанням судових рішень і наказів про стягнення аліментів. При цьому обставини, що перешкоджають стягненню аліментів, виникають як до ухвалення рішення про їх стягнення (наприклад, відсутність у платника постійного доходу, невірно вказані суми доходу платником аліментів, приховування частини доходу, отриманого неофіційним шляхом тощо), так і після ухвалення судового рішення чи наказу (наприклад, приховування суттєвого збільшення доходу, зміна місця проживання боржника, зміна майнового стану тощо). При цьому обставини, що впливають на стягнення аліментів можна умовно розділити на дві групи:

1) обставини, що впливають на прийняття судом рішення про стягнення аліментів (наприклад, відсутність у платника постійного доходу, невірно вка-

зані суми доходу платником аліментів, приховування частини доходу, отриманого неофіційним шляхом тощо);

2) обставини, що впливають на виконання судового рішення або судового наказу про стягнення аліментів (наприклад, приховування суттєвого збільшення доходу, зміна місця проживання боржника, зміна майнового стану тощо).

Ще однією важливою проблемою у процесі стягнення аліментів є адекватне визначення розміру аліментів на дитину. В ідеалі розмір аліментів має забезпечувати дитині гідний рівень життя. Об'єктивно, він має бути не менш мінімального прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Саме такий підхід закріплений у Сімейному Кодексі (далі СК), де рекомендований розмір аліментів на дитину визначається мінімальним прожитковим мінімумом, а мінімальний – не може бути нижче, ніж 50 відсотків мінімального прожиткового мінімуму. Але, на жаль, той мінімальний прожитковий мінімум, який встановлений у законі, не може покрити навіть базові потреби дитини у продуктах харчування, освіті, лікуванні, а той із батьків, який є платником аліментів, або не має можливості платити аліменти в розмірі, необхідному для гідного життя дитини, або не бажає це робити. Достатньо часто у судовій практиці зустрічаються випадки, коли платники аліментів умисно намагаються зменшити розмір аліментів або уникнути їх сплати, використовуючи юридичні колізії або фіктивно зменшуючи доходи.

Особливої актуальності ці питання набувають під час воєнного стану в Україні, оскільки внаслідок військових дій значно ускладнилися умови для виконання аліментних зобов'язань. Тисячі громадян були змушені покинути свої домівки та мігрувати, багато сімей розпадається через евакуацію, зміну місця проживання та втрату зв'язку з рідними. Погіршення економічної ситуації призвело до втрати роботи та зниження доходів багатьма громадянами, що значно ускладнило, а подекуди й унеможливило сплату аліментів.

У таких умовах держава вимушена забезпечити дієвість механізмів, які регулюють виконання аліментних зобов'язань, і гарантувати захист прав дітей навіть у найскладніших обставинах. Це в свою чергу включає посилення відповідальності за ухилення від сплати аліментів, створення додаткових соціальних програм підтримки дітей та їхніх сімей, а також покращення взаємодії між державними органами для більш ефективного контролю та виконання аліментних зобов'язань.

Отже, проблема виконання обов'язку батьків щодо утримання дитини потребує комплексного підходу, включаючи правові, соціальні та економічні аспекти. Існує необхідність у розробці рекомендацій для вдосконалення законодавства, покращення судової практики та підвищення ефективності державних механізмів для захисту прав дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інституту аліментних правовідносин досліджувалась у роботах вчених Л. Афанасьєвої, Л. Клороткової, І.Чернишина, В. Єфременко, З. Ромовської, Т. Андрущенко, Я. Фурса, та ін. Однак, незважаючи на досить активне дослідження проблем аліментного права в цивілістиці, на практиці виникають все нові і нові проблеми, пов'язані зі стягненням аліментів. Появі таких нових, раніше не досліджених проблем, сприяють умови воєнного часу. Війна як ніщо інше піднімає на поверхню ті аспекти у виконанні аліментних зобов'язань, що були приховані від правозастосовників та науковців у мирний час, показуючи недосконалість чинного законодавства. Однією з таких актуальних та своєчасних проблем, що мало досліджувалася в науці, є проблема підстав звільнення платника аліментів від виплати заборгованості, що утворилася, за аліментами.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є комплексний аналіз обов'язків батьків щодо утримання дитини, виявлення причин, які призводять до утворення заборгованості по аліментам, та пошук шляхів подолання проблем, пов'язаних з ухиленням платників аліментів від виконання свого обов'язку.

Виклад основного матеріалу. Основним нормативно-правовим актом, що регулює питання утримання дитини, є Сімейний кодекс України (далі – СК України). Згідно зі статтею 180 СК України, батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Зобов'язання щодо утримання виникає з моменту народження дитини і не залежить від того, чи перебувають батьки у шлюбі.

Згідно зі статтею 181 СК України, батьки можуть домовитися між собою щодо розміру та способу надання аліментів. У разі відсутності такої домовленості, аліменти присуджуються у частці від доходу одного з батьків або у твердій грошовій сумі за рішенням суду.

Проте, на жаль, цей обов'язок не завжди виконується батьками добровільно, тому виникає потреба у застосуванні примусових заходів до тих, хто ухиляється від виконання своїх аліментних обов'язків. Сьогодні ступінь виконання судових рішень, зокрема щодо аліментних зобов'язань, не можна вважати задовільною, і це є однією з причин виникнення заборгованості за аліментами. Наслідки ухилення від сплати аліментів на утримання дітей очевидні – дитина зазвичай позбавлена не тільки можливості виховуватись у повноцінній сім'ї, але й засобів до існування.

Україна є учасницею Конвенції ООН про права дитини, яка зобов'язує держави-учасниці вживати всіх необхідних заходів для забезпечення належного рівня життя дітей. Однак, національне законодавство не завжди відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав дитини. Особливо це стосується механізмів стягнення аліментів та забезпечення їх регулярного надходження.

Окрім існуючих проблем правозастосовної практики, останнім часом спостерігається тенденція до зростання кількості випадків, коли особи, щодо яких прийнято судові рішення про стягнення аліментів, намагаються уникнути виконання своїх зобов'язань. Це явище значно ускладнює процес забезпечення належного рівня матеріальної підтримки дітей та створює додаткові труднощі для їх батьків.

В умовах воєнного стану виникають певні складнощі з поданням виконавчого листа про стягнення аліментів на примусове виконання. Це обумовлено ускладненнями в роботі судових органів та виконавчої служби, труднощами комунікації та транспортування документів. Непоодинокими є випадки, коли особи, на користь яких ухвалено рішення про стягнення аліментів, перебувають за кордоном, а виконавчі документи було втрачено або знищено внаслідок бойових дій. У зв'язку з цим, виконавчий лист на примусове виконання до органів державної виконавчої служби подається несвоєчасно, що призводить до виникнення заборгованості зі сплати аліментів, яку недобросовісні батьки намагаються зменшити або взагалі уникнути її сплати у судовому порядку.

За таких умов все більшої актуальності набуває необхідність розробки та впровадження ефективних механізмів захисту прав дитини та забезпечення своєчасного виконання аліментних зобов'язань, навіть у складних обставинах.

Верховний Суд у постанові від 29.06.2022 у справі №596/826/21 [5], зауважив на те, що міжнародні норми закріплюють, що в кожному з питань, які стосуються дітей, всі органи мають керуватися принципом найкращих інтересів дитини. У питаннях щодо аліментів, майнового утримання дитини тощо цей принцип також є застосовним, тому суди зобов'язані його враховувати.

Постановою від 04.09.2019 при розгляді справи №711/8561/16 [6] Верховний Суд зазначив, що законним є рішення, яким суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства, вирішив справу згідно із законом. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні. Жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення.

Сторона, яка посилається на ті чи інші обставини, знає і може навести докази, на основі яких суд може отримати достовірні відомості про них. В іншому випадку, за умови недоведеності тих чи інших обставин, суд вправі винести рішення у справі на користь протилежної сторони. Таким чином, доказування є юридичним обов'язком сторін і інших осіб, які беруть участь у справі.

Процесуальний закон містить вимоги до доказів, на підставі яких суд встановлює обставини справи, а саме: докази повинні бути належними,

допустимими, достовірними, а у своїй сукупності достатніми. Достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування.

Верховний Суд наголосив на тому, що відповідно до положень ст. 3 Конвенції Організації Об'єднаних Націй «Про права дитини», яку ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 року № 789-ХІІ [7], в усіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Зокрема, передбачено, що дитині забезпечується такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживаються всі відповідні законодавчі і адміністративні заходи.

За своєю суттю аліменти – це кошти покликані забезпечити дитину усім необхідним для повноцінного розвитку, тому вони можуть бути стягнуті лише на користь того з батьків хто проживає із дитиною та бере більш активну участь у її вихованні.

При цьому, аналіз практики Верховного Суду свідчить про те, що все частіше особи, які мають заборгованість зі сплати аліментів на утримання дитини, звертаються до суду з позовами про звільнення від сплати цієї заборгованості. Це викликає необхідність детального вивчення правових підстав для такого звільнення та їх відповідності принципам справедливості й захисту прав дитини.

Так, однією з підстав, на яку посилаються позивачі для звільнення від сплати заборгованості з аліментів на утримання дитини, є факт сумісного проживання та перебування батьків дитини у шлюбі.

Верховний Суд у постанові від 23.11.2020 при розгляді справи №723/3193/19 [8], зауважив, що твердження позивача що він проживав разом з відповідачем і брав активну участь у вихованні, належному матеріальному забезпеченні дитини, що є обставиною, яка має істотне значення та є підставою для звільнення його від сплати заборгованості за аліментами, не заслуговують на увагу, оскільки отримання аліментів на дитину одного із подружжя, не залежить від того перебувають батьки у шлюбі чи ні, живуть вони разом чи окремо один від одного.

Таким чином, проживання батьків дитини однією родиною, приймання активної участі у вихованні та утриманні дитини не є підставою для звільнення особи від сплати заборгованості за аліментами, оскільки отримання аліментів на дитину одного із подружжя, не залежить від того живуть вони разом чи окремо один від одного.

Іншою обставиною, на яку платники аліментів вказують як на підставу для звільнення від сплати заборгованості за аліментами, є те, що отримувач аліментів несвоєчасно пред'явив виконавчий лист для стягнення аліментів. Таким чином, платник аліментів намагається перекласти всі негативні наслідки саме на отримувача аліментів, а не пов'язує накопичену заборгованість зі своєю протиправною поведінкою. Саме тому абсолютно закономірним є висновок Верховного Суду у постанові від 10.01.2024 р. у справі № 359/240/21 про те, що аргументи позивача стосовно того, що виконавчий лист не зразу після ухвалення рішення суду про стягнення аліментів надійшов на виконання, є неспроможними, оскільки обов'язок сплачувати аліменти визначено положенням статей 180, 181 Сімейного кодексу України.

Також в якості аргументу проти звільнення платника аліментів від сплати заборгованості за цієї підставою може служити пункт 3 статті 12 Закону України «Про виконавче провадження» [10], яким встановлено, що виконавчий документ про стягнення періодичних платежів у справах про стягнення аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я, втрати годувальника тощо, може бути пред'явлено до виконання протягом усього періоду, на який присуджені платежі.

Наступною обставиною, на яку вказують платники аліментів як на підставу звільнення їх від сплати заборгованості або зменшення розміру аліментів, є наявність інвалідності у платника аліментів.

Верховний Суд України у постанові від 05.02.2014 у справі № 6-143цс13 [11] зробив цілком обґрунтований висновок, що при розгляді позовів, заявлених з зазначених підстав, застосуванню підлягає не тільки ст. 192 СК України, але й низка інших норм, присвячених обов'язку батьків утримувати своїх дітей (ст. 182 «Обставини, які враховуються судом при визначенні розміру аліментів», ст. 183 «Визначення розміру аліментів у частці від заробітку (доходу) матері, батька дитини», ст. 184 «Визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі»).

Таким чином, факт встановлення Позивачу інвалідності не може слугувати підставою для зменшення розміру аліментів, оскільки розмір стягуваних аліментів за рішенням не є завищеним та відповідає розміру, передбаченому нормами діючого СК України. Аналогічний висновок зробив Верховний Суд при розгляді справи № 691/1497/18 у Постанові від 22.01.2020 [12].

Рівненський апеляційний суд у постанові від 24.01.2024 при розгляді справи №569/6616/23 [13] зазначив, що посилення позивача на факти періодичного перебування на лікуванні, наявність встановленої у 2023 році інвалідності не є такими обставинами, що підтверджують суттєву зміну матеріального становища, що давало б підстави для задоволення позовних вимог. Позивач не був позбавлений можливості сплачувати аліменти в розмірі, встановленому судом,

або звернутись до суду для вирішення спору щодо зменшення їх розміру. Така норма відповідає правовій позиції Верховного Суду, що висловлена ним у Постановах від 26 грудня 2019 року у справі № 219/6287/17 (№ 61-2278св18), від 18 січня 2018 року у справі № 706/136/16-ц, від 25 червня 2018 року у справі № 753/23672/16-ц.

Отже, факт інвалідності особи також не визнається підставою для звільнення її від обов'язку сплачувати аліменти на утримання дитини, у встановленому законодавством розмірі.

У статті 18 Конвенції про права дитини зазначено про необхідність докладання всіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної і однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування.

У § 54 рішення ЄСПЛ від 07 грудня 2006 року № 31111/04 у справі «Хант проти України» [14] зазначено, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага (рішення у справі «Олсон проти Швеції» (№ 2) від 27 листопада 1992 року, Серія А, № 250, ст. 35-36, § 90), і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків. У рішенні ЄСПЛ від 11 липня 2017 року, заява № 2091/13 у справі «М.С. проти України» [15], йдеться про визначення «інтересів дитини», їх місця у взаємовідносинах між батьками. У згаданому рішенні ЄСПЛ зауважив, що при визначенні найкращих інтересів дитини у кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти: по-перше, інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я є особливо непридатною або неблагополучною; по-друге, у найкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагозвучним. На сьогодні існує широкий консенсус, у тому числі у міжнародному праві, на підтримку ідеї про те, що у всіх рішеннях, що стосуються дітей, їх найкращі інтереси повинні мати першочергове значення, зокрема і у сфері захисту права дитини на утримання від батьків.

З наведених норм права та практики ЄСПЛ вбачається, що рівність прав батьків є похідною від прав та інтересів дитини на гармонійний розвиток та належне виховання. У першу чергу повинні бути визначені інтереси дитини у ситуації спору, а вже тільки потім права батьків. Такий підхід дозволяє забезпечити найкращі умови для розвитку дитини та її благополуччя, що є основною метою державної політики у сфері охорони дитинства. Саме такий підхід має бути покладений в основу у сфері здійснення та захисту права дитини на утримання.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що на сьогоднішній день існує невідкладна необхідність розробки та впровадження ефективних механізмів захисту прав дитини та забезпечення своєчасного виконання аліментних зобов'язань, навіть у таких складних обставинах як воєнний стан. Одну з основних задач у створення такого механізму грає держава. Держава в першу чергу має забезпечити ефективне правове регулювання аліментних відносин та створити максимально надійний механізм здійснення та захисту права дитини на аліменти. Держава має забезпечити належний контроль за виконанням судових рішень про стягнення аліментів та створити механізми, що унеможливлять ухилення платників аліментів від виконання цих зобов'язань. Проведений аналіз судової практики зі справ щодо стягнення аліментів дозволів дійти до висновку про необхідність доповнити ч. 2 ст. 197 СК України чітким вичерпним переліком обставин, за яких суд може повністю або частково звільнити боржника від сплати заборгованості за аліментами. Відповідне доповнення в свою чергу забезпечить належний захист прав дітей, запобігатиме різному тлумачення судами норм СК України та сприятиме зменшенню кількості випадків ухилення від сплати аліментів.

Література

1. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Сімейний кодекс України: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
3. Короткова Л.П. Яким має бути розмір аліментів на дітей. Право України. 1992. № 8. С. 21–23.
4. Афанасьєва Л.В. Аліментні правовідносини в Україні : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. 224 с.
5. Постанова Верховного Суду від 29.06.2022 у справі №596/826/21: URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110276>.
6. Постанова Верховного Суду від 04.09.2019 у справі №711/8561/16. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/84694357?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03.
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй «Про права дитини»: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
8. Постанова Верховного Суду від 23.11.2020 у справі №723/3193/19: URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93119522&red=1000032bcd242b257482505d6f46e35518c206&d=5>.
9. Постанова Верховного Суду від 10.01.2024 у справі №359/240/21: URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/116234725?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03.
10. Закон України «Про виконавче провадження»: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.
11. Постанова Верховного Суду від 05.02.2014 у справі №6-143цс13: URL: https://protocol.ua/postanova_vsu_vid_05_02_2014_roku_u_spravi_6_143tss13/.
12. Постанова Верховного Суду від 22.01.2020 у справі №691/1497/18: URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/87297844>.
13. Постанова Рівненського апеляційного суду від 25.01.2024 у справі №569/6616/23: URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116572144>.
14. Рішення ЄСПЛ від 07.12.2006 № 31111/04 у справі «Хант проти України»: URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116572144>.
15. Рішення ЄСПЛ від 11.07.2017 заява № 2091/13 у справі «М.С. проти України»: URL: <https://www.familylawstudies.org.ua/uk/espl/209113ua/>.